

АБИ БОЛОТО, А ЖАБИ БУДУТЬ...
(на матеріалі західнополіської фразеології)

Проаналізовано західнополіські зоофраземи з компонентом *жаба*. Здійснено комплексну етнокультурну характеристику фразеологічних одиниць, а також з'ясовано їх символічно зумовлену семантику.

Ключові слова: фразема, зоосема, зоонім, стереотип, концепт, Західне Полісся.

Проанализированы западнополюские зоофраземы с компонентом *жаба*. Осуществлена комплексная этнокультурная характеристика фразеологических единиц, а также выяснена их символически обусловленная семантика.

Ключевые слова: фразема, зоосема, зооним, стереотип, концепт, Западное Полесье.

Western Polesian zoophrasemes containing the component "frog" have been analyzed in this article. A comprehensive ethnocultural description of phraseological units has been carried out, and their symbolically evoked semantics has been also defined.

Keywords: phraseme, zooseme, animal name (zooneme), stereotype, concept, Western Polesia.

Зоофраземи, як одна з найчисленніших груп фразеологічного фонду, відображають багатовікові спостереження людини за зовнішніми ознаками та поведінкою тварин, що становлять культурно-інформаційний фонд мови. Мовний концептуалізаційний тваринного світу в західнополіській фразеосистемі характерні процеси переважно антропоморфної аналогізації предметного світу у свідомості людини, ґрунтовані на використанні знань про ознаки, поведінку тварин, зв'язок їх із людиною, а також на аксіологічних та емотивних стереотипах етносвідомості. Знаки концепту тваринного світу у фразеологізмах використовують здебільшого на відображення психоемоційного, фізіологічного станів людини, її поведінкових характеристик, а також у парадоксальних зворотах на позначення заперечення, міри, кількості, просторових і часових показників.

Незважаючи на широку лінгвістичну продуктивність зооморфізмів, є лише невелика кількість робіт, у яких простежено використання висловлювань із назвами тварин. У цих наукових розвідках найчастіше проаналізовано дослідження: 1) присвячені вивченню конотативних значень зоонімів (В. І. Жельвіс, Є. О. Гутман, П. О. Литвин, К. М. Гюльмянц, О. О. Корнілов); 2) об'єктом яких є вивчення зоонімів як складових компонентів фразеологізмів у ідеографічному аспекті (Є. В. Белкіна, Г. М. Доброльожа, А. І. Кузнецова, Д. Т. Мальцева, Н. Д. Петрова, О. О. Селіванова, Д. В. Ужченко); 3) об'єктом яких є класифікація фразеологізмів із компонентом-зоонімом на окремі групи відповідно до назви тварини (І. О. Голубовська, О. П. Левченко, О. Г. Назарян).

Фразеологізми, у співвідношенні з реаліями тваринного світу, дослідники називають по-різному: «фразеологічні одиниці з анімалістичним компонентом» (В. М. Мокієнко), «фразеологічні одиниці з зооморфізмами» (Є. О. Гутман, П. О. Литвин), «фразеологія живої природи» (Н. Д. Петрова), «зоофразеологія» і «зоофразеологізми» (Д. В. Ужченко), «зоосемічні фразеологічні одиниці», «фразеологізми із зоосемізмами» (І. О. Голубовська), «фразеологічні одиниці з зоосеміч-

ним компонентом», «зоосемічна фразеологія» (А. Семотюк), «фразеологічні одиниці з анімалістичним компонентом» (В. Бойко). У нашому дослідженні будемо послуговуватися термінами зоонім, зоофразеологізм, зоофразема, зоосема.

Розгалуженість фразеологічної системи, зокрема варіантність фразеологічних одиниць, сформованих упродовж історичного розвитку, з одного боку, свідчить про їхню семантичну «гнучкість» (ідеться про здатність образу набувати найрізноманітніших форм, різної внутрішньої форми в різноманітних етнокультурах), з іншого – ускладнюють системний опис фразеологічного корпусу, не дають змоги бачити первинної, інваріантної фразеосхеми за величезною кількістю фразеологічних репрезентантів [12, с. 295].

У семантиці етнокультурного контексту завжди присутній символізм, який у мовному середовищі перебуває у прихованому стані та, власне, активізується в говірковому мовленні в переносно-метафоричних образах, якими і є фразеологічні одиниці. Символи – це уявлення, що викликають певні асоціації в конкретному мовно-етнокультурному середовищі. Наявність символів у фразеологічних одиницях спричинила скорочення коду, оскільки символ з часом втрачає безпосередній зв'язок із внутрішньою формою та відновлює забуте власне значення, що є причиною створення символів.

Аналіз фразеологічної символіки засвідчує, що фразеологічний символ може відповідати структурним частинам різних концептів. Доведено, що фразеосимволіка навіть близькоспоріднених мов має значні етномарковані масиви, а звідси випливає, що й концептам притаманна національна специфіка [7, с. 242].

Фразеосистема Західного Полісся містить значний корпус одиниць, в основі яких лежать відомі назви тварин, які виступають засобом образної характеристики людини, набуваючи при цьому різної символіки. Окремі тварини стали уособленням тієї чи тієї риси характеру людини.

Тому актуальним вважаємо потрактування розуміння тваринної символіки у фразеологічних одиницях із зоосемічним компонентом «жаба» на матеріалі західнополіської фразеології.

Дослідження фразеологізмів із зоокомпонентами в семантичному й етнокультурологічному аспектах зумовлене потребою з'ясувати механізм творення фразеологічних одиниць із зооморфізмами, встановити специфіку символічного змісту та його вплив на семантику фраземи.

Зооніми, які виступають компонентами фразеологізмів, – основні носії символіки. Такі одиниці утілюють стереотипні уявлення людей про тваринний світ та образно-асоціативне його сприйняття. Поширеним компонентом, що набуває еталонного значення та слугує для ідентифікації багатьох реалій, вважають жабу.

Жаби належать до класу земноводних. Свого часу вони були єдиними мешканцями суші цього типу [10, с. 84]. У світовій та українській космогонії жаба пов'язана передусім із ідеєю плодючості. Вона – охоронниця земної та небесної вологи, яка дає силу всьому живому. У деяких міфах жаба є персоніфікованим духом водоймища. Багатьом етносам властива прикмета: вбити жабу – на дощ [4].

Зоофразеологізми утворюють мікрогрупи, що можуть передавати від одного до декількох значень. У західнополіських фраземах із компонентом жаба вербалізовано різноманітну семантику: хвалькуватість, жадібність, завищену самооцінку, надмірність, настирливість та навіть смерть.

Жаба – символ хвалькуватості, підвищеної самооцінки, скупості; засіб Божого покарання; емблема розуму, розсудливості. У християнстві жаба водночас і символ воскресіння, і бридкий аспект гріха, невиситимої насолоди, жадібності [10, с. 84]. Мовлення поліщуків збагачене фразеологізмами, які позначають здебільшого хвалькуватість – *кожна жаба хвалит' своє болото* (Крм) / *кажда жаба*

свуйе булото х'валит' [8, с. 40, 82] та завищенну самооцінку – ковал' кон'а куйе, а жаба су'б'і ногу п'ідстав'айе; куди кин' купитом, туди й жаба клешиною [8, с. 17, 44, 80, 82]; роздай'а море – жаба л'ізе [8, с. 44, 83]; роздай'а море – жаба пливе (Плп); п'нец'а йак жаба до гуски (Плп).

Проаналізувавши фразеологічні одиниці Західного Полісся, ми дійшли висновку, що в деяких випадках жабу порівнюють із безглуздою або зажерливою людиною – жаба душит'; жаба гризе; а жаба ка'зала, даї до'шчу, даї до'шчу на позначення 'жадібності' (Клб). За зовнішніми ознаками та поведінкою жаби у фразеологізмах досліджуваного регіону висловлено негативне ставлення до події, справи, обставин, наприклад: прес':а йак жаба рам'ін':а 'йти на пролом' [1, с. 92]; ускочив йак жаба в жар 'невгамовність' (Плп); дмец'а йак жаба кладуц'і 'настирливість' (Плп); набравс'а йак жаба мулу (Грдн, Трг) / йак жаба мулу 'надмірність' (Смд).

Найуживанішим фразеологізмом на всій ареальній території є вираз жаба душит' 'зздрісна людина' [8, с. 40, 82]; жаба душит'; зелена жаба душит'; жаба гризе; з зеленою подружкою дружит' (Клб) і под., які виражені в багатьох полісемічних та омонімічних варіантах. За твердженнями науковців, словосполучення «жаба душить (давить)» відоме людям кілька віків, однак фразеологізмом стало півстоліття тому. Це зумовлено появою кардіології та введенням відповідних термінів. Грудною жабою називали хвороби серця із симптомами слабкості, потемніння в очах, задишкою, аритмією. З часом назва хвороби зникла, а утворилась фразема з відповідним асоціативним зумовленим значенням.

Водночас побутує й інше міфологічне потрактування наведеної фраземи. Етимологію можна знайти в символіці цієї тварини, оскільки в народній міфології жаба має здатність потрапляти в тіло людини. Заскочивши в рот сплячій людині, вона починає швидко рости в її животі, виїдаючи її. Щоб позбутися цієї тварини, змусити її вийти з тіла, варто довго тримати перед розкритим ротом дзеркало, тарілку з молоком і саму жабу. Коли жаба залишить тіло, її потрібно вбити, в іншому випадку вона потрапить в іншу особу [3, с. 380].

У міфології «жаба має жіночі груди й може годувати ними людину. Але молоко її – небезпечно» [3]. Очевидно, із цим пов'язаний вираз, який уживають, коли йдеться про небезпеку чи загибель: «Там тобі жаба цицьки дасть». Усе це походить від ідеї плодючості, адже у прадавні часи молоко, завдяки своєму білому кольору, було символом Великої Богині – життєдайного джерела. Жаба була одною зі священних тварин цієї богині» [4]. Крім того, отруту жаби вважають сильнішою за зміїну, однак кусати людину їй заборонено від створення світу [3, с. 380].

У народі й донині існують слабкі відгомони прадавніх міфологічних уявлень про жабу. Символічна різноплановість фразеологічної одиниці жаба циц'к'і дасц', що має декілька дефініцій, у своїй семантиці набуває протилежного значення. У частині населених пунктів Західного Полісся ця фразема означає:

- 1) втопитися [жаба циц'к'і дасц'] (Слн, Клс);
- 2) померти, загинути [жаба циц'к'і дасц'] (СтВж), [жаба ци'ц'к'і дасц'] (Шц);
- 3) те, що ніколи не відбудеться [жаба ци'ц'к'і дасц'] (Гщ);
- 4) невдало виконана робота [жаба циц'к'і дасц'] 'про поганих господарів, які неякісно та невчасно щось виконують' (Клб, Обр);
- 5) повільно та невчасно виконана робота [жаба циц'к'і дасц'] (Пдг), [жаба циц'к'і дасц'] 'про особу, яка вчасно нічого не робить' [8, с. 38, 82, 88];
- 6) тяжка праця, втома [жаба ци'ц'к'і дасц'] 'тяжко працювати, про втомлену напрацьовану людину' (Рдн);

7) очікування смерті [вже йо!му ¹жаба ¹циц'ке дас'т'] 'незабаром помре' [1, с. 92];

8) 'хто-небудь загине, потрапивши у складні, незвичайні умови' [(i) ¹жаба ¹цицьки (¹циці, ¹тити) дас'ть] [11, с. 233].

Подібний фразеологізм фіксує Номис *знаєш ти курячу цицьку* [13, № 6516], рос. *курячи тиньки* 'шиш, ничего', біл. *знаєш курынную сісю і тую ня ўсю* [2, с. 276]. Фразеологічна одиниця ¹жаба ¹циц'к'і дасц', маючи первинне значення 'нашкодити, наблизитися до смерті', у ролі базового випадку послуговується компонентом *жаба*, яка використовує свої груди для заподіяння чогось поганого, навіть смерті. Аналізовані фразеологізми активно функціонують у сучасний період і на всій досліджуваній території.

Варіативність фразеологічної одиниці, на нашу думку, зумовлено семантичними зрушеннями, які відбуваються в живому мовленні. Випадки функціонування фразем із тотожним звучанням, але різною семантикою, непоодинокі на Західному Поліссі.

У декількох населених пунктах уживаний варіант *жаб, а ¹циц'к'і дасц'* зі значенням 'невисокого зросту людини, дебошира, який заступиться за будь-кого' (Івнч, Острц).

Жабі властива жіноча символіка. Побутує уявлення про жабу як зачаровану царівну: побачивши її вперше навесні, вітаються з нею як із «панною». За аналогією до образу царівни-жаби, справжню жабу подекуди вважають перетвореною відьмою [9]. Одним із найпоширеніших загальнослов'янських міфологічних мотивів є перетворення людини на жабу – й навпаки. У фразеології досліджуваного регіону невродливу, некрасиву жінку порівнюють із неприємними природними чи надприродними об'єктами та створіннями, напр., з плазунами (*жаба, ропуха, рик'тил'їя*). У свідомості жителів Західного Полісся проведено міфологічну паралель *жаба – відьма*. Як і більшість зміїв, жаба наділена демонічними властивостями. Найчастіше в жабах убачають перетворених відьом, яким властиво забирати молоко від чужих корів [3, с. 385]. Символ *жаба* ґрунтований на давніх уявленнях слов'ян про світ, біблійну традицію, яка пов'язана з символікою цивілізації Давнього Сходу. *Жаба* уособлює жінку, брехливість, легковажність, заздрощі тощо [6, с. 241–245]. Вірування в нечисту силу, зв'язок міфологічних і казкових образів посилюють експресивність таких фразем: *страш'на йак ¹жаба* (Рсв) || *страш'на йак ропуха* (Хлп) || *прот'івна йак ¹жаба* (Злч), *страш'на йак рик'тил'їя* 'невродлива жінка' (Ярс) та *ста'ра ропуха* 'старша жінка' (Омл). Частково негативна модальність, яку несе цей символ, відбилася в переносному значенні російської лексеми *жаба*: *злая баба* 'неотвязный, докучливый человек' [2]. Символи, окрім власне опредмечування, транслюють експресивність, емоційність, загалом містять оцінку, що ускладнює фразеологічні одиниці національно-культурною специфікою.

В інших фразеологічних одиницях із компонентом *жаба* символ ґрунтований на порівняльно-асоціативному баченні й реалізованій у таких семантичних варіантах: *оч'і йак в ¹жаби* 'маленькі очі круглої форми' (Гв, Клн), *в'етришчила ¹бан'к'і [йак ¹жаба в бу'лотц]* 'вирячкуватий' (Збж) || *в'етришчила ¹бан'ки* 'недоброзичливий погляд' (Гщ) і под. Жабу часто сприймали як злого духа, здатного зачаровувати людей. Погляду жаби уникають, бо думають, що вона може зурочити. Чарівні властивості жаби близькі до зміїних. Через те, що вона є незвичайною твариною, існувало багато табу щодо неї, тому прикмети, пов'язані з жабою, мають негативну символіку [9].

Етнографи зафіксували й популярний у минулому народний спосіб чарування за допомогою жаб. Так, щоб привернути коханого, радили живу жабу вки-

нути до мурашника. Коли мурахи з'їдять жабу, витягали з неї кістки і знаходили серед них особливу – приворотну й відворотну кісточку. Вірили, що саме за допомогою приворотної кістки можна було «присушити» коханого [5]. На досліджуваній території зафіксовано фразему *скаче замуж, йак жаба в мул* зі значенням 'поспішати' [8, с. 18, 83].

У західних слов'ян є повір'я, що духи небіжчиків з'являються у вигляді жаб, тому, побачивши жабу, іноді згадують про померлих і бажають їм вічного спокою. У цьому ж вигляді приходять на світ діти. У румунській легенді Богородиця перетворила жінку, яка дуже тужила за померлими дітьми, на тварину [5]. Кашуби зберегли повір'я, що лелеки навмисно кидають у димарі жаб, які пролітаючи у ньому, перетворюються на дитину – з *неба впало* 'поява дітей' (Вгш). У деяких районах України вважали, що жаби витягають із води новонароджених і приносять їх до хати [10, с. 84], тому прикладом такого табування є фразеологічні одиниці: *біла колонки* (Трст), *в річці купалос'а* (Пст), *з кулод'аз'а вит'агли* (Крм) || з *кринець'і вит'анули* 'поява дітей' (СтЗг). Із зоосемою на Західному Поліссі функціонує фразема *жаба гулувата* (Клб), вживана на позначення 'неслухняної дитини'.

Поліські фразеозвороти із зоонімами здатні репрезентувати з властивим етносу гумором ознаки, стани людини на підставі поєднання мовних засобів, що позначають взаємодію людини із тваринним світом і створюють референційно-побутові висловлювання: *мужик йак жаба, али душчий за бабу* (Хрп); *мужик, йак жаба, а кретийий, йак баба* 'фізична сила чоловіка' [8, с. 11, 82]; *повзе йак жаба* 'повільно рухатися' (Пст); *жаби пу кул'іна* 'мілко' [8, с. 82]; *йак жаба* 'ображена людина' (Хрп); *змерз йак жаба* 'змерзнути' (Хрп); *син'а йак жаба* 'п'яна жінка' (Плц) тощо. У цих фразеологічних одиницях простежено процес стереотипізації, т. зв. перенесення стереотипів тваринного світу на риси людської вдачі, її поведінку, характер.

Фразеологічна концептуалізація тваринного світу відображена в ареальній фразеології. Установлення зв'язку вихідного образу та семантики звороту визначають побутові та архаїчні уявлення народу, його звичаї, обряди-ритуали, а також вірування етносу. Це, зокрема, пов'язано із частотністю вживання компонента *жаба* у фраземіці. Поширеність і універсальність зоокомпонентів свідчить про той факт, що у фразеології вони активно використані як образна характеристика людини.

Аналіз західнополіських фразеологічних одиниць не вичерпується пропонованою розвідкою. Перспективними вважаємо дослідження, спрямовані на розкриття всього спектра фразеологічних одиниць із зоокомпонентами, оскільки вони є вагомим мікросистемою у структурі фразеологічної системи мови.

Бібліографічні посилання

1. **Аркушин Г. Л.** Сказав, як два зв'язав / Г. Л. Аркушин – Люблін ; Луцьк : [б. в.], 2003. – 178 с.
2. **Володіна Т.** «Нахрышчанае мясца»: женская грудь и грудное вскармливание в белорусских традиционных представлениях и языке (на общеславянском фоне) / Т. Володіна. – Антропологический форум. – 2006. – № 4. – С. 264–285.
3. **Гура А. В.** Символика животных в славянской народной традиции / А. В. Гура. – М. : Индрик, 1997.
4. **Жаба в міфології.** – Режим доступу : <http://about-ukraine.com/index.php?text=1729>.
5. **Жаб'яча етноеротика слов'ян.** – Режим доступу : <http://webcommunity.org.ua/2011/02/20/zhabyacha-etnoerotyka-slovyan/>.

6. **Левченко О. П.** Когнітивний аспект аналізу фразеологічної символіки / О. П. Левченко // Slowo. Tekst. Czas. Materiały z II Międzynar. konf. nauk., Szczecin 16–17.10.1997 / [podred. M. Aleksiejenki i E. Siekierzyckiego]. – Szczecin, 1997. – S. 242–245.
7. **Левченко О. П.** Символи у фразеологічних системах української та російської мов: лінгвокультурологічний аспект : дис... д-ра філол. наук : 10.02.01 – українська мова, 10.02.02 – російська мова. – К., 2007. – 242 с..
8. **Мацюк З. С.** Из народу не викинеш : діалектний словник фразеологізмів / З. С. Мацюк. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 134 с.
9. **Міфи та легенди України.** Змія, жаба, миша, риби. – Режим доступу : <http://www.skarby.org.ua/mify-ta-lehendy-ukrajiny-zmiya-zhaba-mysha-ryby/>
10. **Словник символів культури України** / [за заг. ред. В. П. Коцура та ін.]. – К. : Міленіум, 2002. – 260 с.
11. **Словник фразеологізмів української мови** / уклад. : В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 2008. – 1096 с.
12. **Ужченко Д.** Східноукраїнські зоофразеологічні репрезентанти структурно-семантичних моделей / Д. Ужченко // Діалектологічні студії. 4: Школи, постаті, проблеми. – Львів : Ін-тут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2004. – 568 с.
13. **Українські приказки, прислів'я і таке інше** : укл. М. Номис / упоряд., прим. та вст. ст. М. М. Пазяка. – К. : Либідь, 2004. – 352 с.

Список населених пунктів

Вгщ – Воєгоща Камінь-Каширського району Волинської області
 Гв – Гайове Ківерцівського району Волинської області
 Грдн – Городині Рожищенського району Волинської області
 Гщ – Гуша Любомльського району Волинської області
 Збж – Забужжя Любомльського району Волинської області
 Злч – Золочівка Демидівського району Рівненської області
 Івнч – Іваничі Рожищенського району Волинської області
 Клб – Клубочин Ківерцівського району Волинської області
 Клн – Калинівка Маневицького району Волинської області
 Клс – Клесів Сарненського району Рівненської області
 Крм – Кримне Старовижівського району Волинської області
 Обр – Обарів Рівненського району Рівненської області
 Омл – Омельно Ківерцівського району Волинської області
 Острц – Острівці Володимирецького району Рівненської області
 Пдг – Підгайці Луцького району Волинської області
 Плп – Полапи Любомльського району Волинської області
 Плц – Полиці Володимирецького району Волинської області
 Пст – Постійне Костопільського району Рівненської області
 Рдн – Рудники Маневицького району Волинської області
 Рсв – Русів Володимир-Волинського району Волинської області
 Слн – Сильне Ківерцівського району Волинської області
 Смд – Смідин Старовижівського району Волинської області
 СтВж – Стара Вижівка Волинської області
 СтЗг – Старий Загорів Локачинського району Волинської області
 Трг – Торговиця Млинівського району Рівненської області
 Трст – Тростень Шацького району Волинської області
 Хлп – Холопичі Локачинського району Волинської області
 Хрп – Хрипськ Шацького району Волинської області
 Шц – Шацьк Волинської області
 Ярс – Ярославичі Млинівського району Рівненської області

Надійшла до редколегії 19.02.13